

Historien anskuet som et kapitalmarked

Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900

Gunnar Lind Haase Svendsen

Fortid og Nutid marts 2001, s. 23-51.

Artiklen er et forsøg på at kaste et nyt lys over en velkendt historie gennem en række sociologiske begreber, først og fremmest social kapital- begrebet, som det bl.a. er blevet udviklet af den franske sociolog Pierre Bourdieu. Med en sådan teoretisk tilgang er det muligt systematisk at undersøge, hvordan den frivillige organisationstradition, der etableredes fra begyndelsen af 1800-tallet, førte til frugtbare samarbejdsrelationer i slutningen af århundredet, samt hvorledes disse samarbejdsrelationer monopoliseredes af religiøse grupper omkring 1900.

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk. Siden februar 1999 ansat som ph.d.-studerende ved Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Indskrevet på Odense Universitet, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse. Ph.d.-projektets titel er "Levevilkår og boligbyggeri i de danske landdistrikter 1950-2000", og det indgår i programmet "Mennesker i det agrare landskab" under Forskningsrådenes tværfaglige forskningsinitiativ, "Det agrare landskab i Danmark 1998-2001".

I løbet af 1800-tallet blev der skabt en bred organisationstradition i de danske landdistrikter. Allerede fra begyndelsen af århundredet formaliseredes og institutionaliseredes denne organisation indenfor foreningens rammer.

Hvordan skal vi forstå denne yderst komplicerede periode, foreningstiden? Jeg mener, det her er nødvendigt at benytte en tværfaglig approach. Derfor vil jeg i det følgende forsøge at kaste et nyt lys over en velkendt historie ved at benytte mig af en række sociologiske begreber - først og fremmest det social kapital-begreb, den franske sociolog Pierre Bourdieu introducerede i slutningen af 1970'erne. Her lykkedes det ham at operationalisere idéen om, at det er den stadige udveksling, der foregår mellem personer og grupper i et samfund, som udgør den sociale lim i dette samfund. Social kapital blev nu helt konkret til de - både i økonomisk og ikke-økonomisk forstand - "*profitter, der hidrører fra et medlemskab af en gruppe*", og som udgør "*fundamentet for den solidaritet, der muliggør dem*".¹

Siden hen er social kapital begrebet blevet videreudviklet indenfor en amerikansk, sociologisk tradition. I slutningen af 1980'erne definerede James Coleman således social kapital som "*menneskers evne til i grupper og organisationer at samarbejde om fælles mål*" - et samarbejde, der ifølge Coleman baserede sig på fælles normer og værdier.² I 1990'erne har Robert Putnam søgt at påvise, hvorledes social kapital - målt som tætheden af frivillige foreninger og organisationer indenfor et bestemt geografisk område - indgår som et vigtigt element i demokratiseringsprocesser. En "beholdning" af social kapital, udsprunget af fælles traditioner og tillid, bliver således i sidste instans en økonomisk faktor.³

I denne artikel har jeg indenfor det 19. århundredes danske landdistriktshistorie arbejdet videre med social kapital. Jeg fokuserer her på Bourdieus økonomiske og ikke-økonomiske 'profitter' af et netværkssamarbejde som udsprungne af et henholdsvis *økonomisk* og *kulturelt samarbejde* blandt en befolkning, såvel på lokalt, regionalt som et nationalt niveau. Endvidere vil jeg se på, hvorledes en "beholdning" af social kapital virker ind på det, jeg ser som de to øvrige former for

kapital i et samfund, nemlig kulturel og fysisk kapital - det sidste defineret som fællesbygninger. Mit overordnede, metodiske mål hermed har været at skabe en balance mellem sociologiske teorier og historiske kilder og mellem ”små” og ”store” historier.⁴

Foreninger, organisationsformer og kapitalbeholdninger

I det følgende vil jeg forsøge at vise, hvorledes det 19. århundredes organisering i de danske landdistrikter i form af foreninger og lignende frivillige sammenslutninger på et mere overordnet plan er ensbetydende med opkomsten af et *civilt samfund*, dvs. et samfund præget af borgere med et relativt stort, frivilligt engagement, der efterhånden viser sig at få en kolossal stor indflydelse på samfundsudviklingen. Vi vil helt konkret få at se, hvorledes borgerne - forstået som den almindelige, danske landbobefolkning - i stadig højere grad selv kommer til at varetage lokale politiske, økonomiske og sociale funktioner uden større indblanding fra det offentlige - ja, ofte i opposition til staten.

På det mere empiriske plan afslører kildematerialet, at de civile initiativer i form af økonomiske, faglige, politiske og kulturelle sammenslutninger primært realiseres gennem energiske enkeltpersoners virke på lokalt plan. Der er med andre ord tale om entreprenører eller *ildsjæle*, forstået som virksomme og ofte karismatiske personer der handler ud fra en blanding af økonomiske og idealistiske motiver, og hvis virke ofte har en samfundsgavnlig effekt - i kulturel såvel som i økonomisk henseende. De første initiativtagere til oprettelsen af andelsmejerier er et godt eksempel herpå.

Endelig er det karakteristisk, at en *kreds af ildsjæle* på gruppeniveau står bag - ikke blot enkelte foreninger - men også et helt *foreningsmiljø*, bestående af forskelligartede og dog ideologisk beslægtede foreninger, der rekrutterer medlemmer på lokalt og i stadig stigende grad også på regionalt plan. Et sådant netværk af foreninger - et foreningsmiljø - vil ofte knytte en økonomisk, faglig, politisk eller religiøst betinget gruppering sammen i et fællesskab, der tydeligt adskiller sig fra andre fællesskaber - kulturelt, sprogligt såvel som rent fysisk, i rummet. Det er i høj grad de samme personer, der optræder i de samme foreninger, og netop denne regelmæssige ansigt-til-ansigt kontakt - der typisk også finder sted på et uformelt plan, i privatlivet - skaber indbyrdes *tillid og fælles normer*. På den måde opstår eller fastholdes bestemte sociale og kulturelle identiteter, der hermed bliver den måske vigtigste ”vare”, foreningsmiljøet overhovedet har at tilbyde sine medlemmer udover at fungere som interessegruppe eller som forum for selskabeligt samvær.⁵

En sådan konstruktion af foreningsmiljøer og følgelig af gruppeidentiteter har typisk en effekt ikke blot på lokalt men også på regionalt og nationalt plan. Et eksempel, som vil blive behandlet i det følgende, er de ofte 'konkurrerende' grundtvigianske og indremissionske foreningsmiljøer, der organiserer sig i sidste halvdel af 1800-tallet, og som efterhånden på et overordnet, samfundsmæssigt plan udvikler sig til såkaldte folkelige bevægelser.

En forening kan ifølge *Ordbog over det danske sprog* defineres som en “*Kreds af Personer, der har sluttet sig sammen med et fælles Formaal (fx. af selskabelig, faglig, politisk eller filantropisk Art) for Øje*”. Foreningen opstod blandt oplysningstidens borgerskab og vandt især udbredelse i de protestantiske, nordeuropæiske lande, hvor den blev den fremherskende form for sammenslutning i slutningen af 1800-tallet. Rent formelt er det karakteristisk for foreningen, at den er en relativ simpel form for organisation - opbygget af elementer som generalforsamling, demokratisk stemmeafgivning, afholdelse af møder og protokolføring. Denne form kan imidlertid rumme et højst forskelligartet selskabeligt og fagligt indhold. Herved får foreningen typisk et lokalt særpræg eller lokal forankring - på engelsk: *local embeddedness* - der røber sig i

medlemmernes kendskab til en fælles foreningshistorie, i fælles sprogbrug og fælles værdier og normer, der ofte ikke blot knytter sig til ”foreningsånden” men også til lokaliteten. Endvidere har man i forskningen traditionelt skelnet mellem foreninger, der er åbne henholdsvis lukkede for medlemstilgang - eller *inkluderende* og *ekskluderende* foreninger. Og hvad angår foreningernes formål har man skelnet mellem instrumentelle og ekspressive foreninger. De *instrumentelle* foreninger kan karakteriseres som interessegrupper med konkrete politiske, faglige eller økonomiske formål, i modsætning til de *ekspressive* foreninger, hvor det er det religiøse eller rent selskabelige samvær, der står i centrum. Der er dog en tendens til, at disse to foreningstyper løber over i hinanden, idet en instrumentel forening ofte medfører et socialt fællesskab, ligesom en ekspressiv forening hurtigt kan udvikle sig til også at varetage medlemmernes økonomiske og praktiske interesser. Begge foreningstyper kan potentielt have en *identitetsskabende* funktion. Personen har altså - som tidligere nævnt - mulighed for at 'vælge' sig en identitet ved at tilslutte sig en forening eller et foreningsmiljø.⁶

Foreningen anskuet som social, kulturel og fysisk kapital

Begge disse definitioner kan med held operationaliseres ved brug af kapitalbegrebet. Således vil jeg i den følgende gennemgang af det 19. århundredes organisationsdannelser i de danske landdistrikter omtale de instrumentelle og ekspressive foreninger som det henholdsvis *økonomiske* og *kulturelle samarbejde*, der udgør en *social kapital* i en befolkningsgruppe.

En sådan social kapital i form af et økonomisk og kulturelt samarbejde baserer sig som oftest på gruppens *kulturelle kapital*, forstået som de traditioner, den viden og de fælles normer, der samler gruppen og giver den en velafgrænset identitet i forhold til omverdenen. Ligesom det økonomiske og kulturelle samarbejde kan siges - på en og samme tid - at skabe og fastholde gruppens kulturelle kapital og hermed styrke dens identitet.

Endelig vil disse to kapitaler sætte sig synlige spor i bebyggelsen, infrastrukturen, kulturlandskabet mv. Hermed materialiserer de to usynlige kapitaler sig i form af en tredje kapital, nemlig *fysisk kapital*. Jeg vil dog i det følgende afgrænse fysisk kapital til kun at omfatte bebyggelsen og her specifikt de - ofte ideologisk prægede - fællesbygninger, der udspringer af foreningslivet som forsamlingshuse, missionshuse, osv.

Sammenhængen mellem de tre kapitaler er dog overordentlig dynamisk, hvorfor determinansforholdet til forskellige tider langt fra er entydigt. At det forholder sig sådan, vil en historisk studie af de danske landdistrikter i høj grad afsløre. Kildematerialet vidner således om, at en lang række faktorer har betydning for samspillet mellem de tre kapitaler, hvoraf de vigtigste er: ydre politiske, økonomiske, teknologiske og demografiske forhold, antallet og karakteren af virksomme, samfundsendagerede enkeltindivider (ildsjæle), foreningernes/foreningsmiljøernes inkluderende henholdsvis ekskluderende natur, deres grad af lokal forankring (*local embeddedness*) samt de modsætningsforhold til henholdsvis statsmagten og andre foreningsmiljøer, hvorigennem de skaber en gruppeidentitet.

Selvorganisering

Dannelsen af foreninger og foreningsmiljøer er et udtryk for en selvorganisering, der i høj grad blev til på landdistriktsbefolkningens eget initiativ, i kraft af egne ressourcer. Set i dette civilsamfundsperspektiv kan foreningsdannelserne karakteriseres ved fem ting.

For det første er der - som allerede flere gange nævnt - grundlæggende tale om frivillige netværksdannelser uden, eller med ganske lille indblanding fra statens side, dvs. en generel selvorganisering i landdistrikterne.

For det andet er denne frivillige deltagelse i økonomiske, erhvervsfaglige, politiske og religiøse foreninger og sammenslutninger - selvorganiseringen - karakteristisk ved, at den 1) dels udvikler sig fra en decentral og lokalt præget organisationsopbygning til en mere centraliseret, nationalt og internationalt præget organisationsopbygning; 2) dels udvikler sig fra hovedsageligt at være af inkluderende natur (åbent medlemskab) fra 1840'erne til at være af ekskluderende natur (eksklusive foreninger) omkring århundredeskiftet.

At organisationsdannelserne efterhånden konsolideres på et nationalt og internationalt niveau muliggør for det tredje, at nogle af dem fra at være lokale og regionale fænomener på mikro- og mesoplan kan udvikle sig til *folkelige bevægelser* med stor samfundsomskabende kraft på makroplan. Med folkelige bevægelser mener jeg helt specifikt sammenslutninger - som oftest af inkluderende karakter - der dels forekommer over hele landet, dels bidrager til at mediere et eller flere af de traditionelle klasseskel. Et eksempel herpå er den såkaldte forsamlingsbevægelse fra 1840'erne, hvor gårdmænd, husmænd og landarbejdere deltog på lige fod, eller andelsmejeri-bevægelsen fra begyndelsen af 1880'erne, hvor gårdmænd og husmænd typisk var medlemmer af samme andelsmejeriforening.

For det fjerde udspringer nogle af organisationsdannelserne - på trods af deres særegne, lokale forankringer - fra det, H.P. Clausen har kaldt for "*de fås styring af de mange*".⁷ Det gælder bl.a. de landøkonomiske foreninger fra før 1840, højskolebevægelsen og grundtvigianismen efter 1864 samt de politiske partier i slutningen af århundredet. Andre bevægelser - som f.eks. den pietistisk inspirerede forsamlingsbevægelse og andelsbevægelsen - syntes derimod mindre elitestyrede. Endelig er det karakteristisk for organisationsdannelserne, at de er stærkt medvirkende til at opbygge en stærk social og politisk selvbevidsthed hos de forskellige grupper på landet, ikke mindst ved at stille sig i opposition til statsmagten. En oversigt over de foreningsaktiviteter, der udgør elementerne i den 1800-tals organisationsform, som jeg noget forenklet har valgt at kalde den andelsbaserede organisationsform, ses underneden, hvor diagram 1 på side 3 er blevet konkretiseret.

Figur 2. Social og fysisk kapital 1800-1900.

SOCIAL KAPITAL:

_____ 1800 _____ 1840 _____ 1860 _____ 1880 _____ 1900 _____ 1950 _____

De faglige/økonomiske/politiske sammenslutninger
(*økonomisk samarbejde*)

Finansielle sammenslutninger
Landøkonomiske selskaber
Landkommunale foreninger
Landmandsforsamlinger
Landboforeninger
Andelsforeninger
Husmandsforeninger

_____ 1800 _____ 1840 _____ 1860 _____ 1880 _____ 1900 _____ 1950 _____

De kulturelle sammenslutninger
(*kulturelt samarbejde*)

Kirkelig Forening for Den Indre Mission i Dk
Skytte-/Gymnastikforeninger
Valgmenigheder
Foredragsforeninger
Ungdomsforeninger

FYSISK KAPITAL:

_____ 1800 _____ 1840 _____ 1860 _____ 1880 _____ 1900 _____ 1950 _____

Fælles bygninger

Folkehøjskoler
Brugsforeninger
Fri- og valgmenighedskirker
Forsamlings- og missionshuse
Friskoler
Andelsmejerier
Andelsslagterier
Søndagshvilende mejerier

Økonomisk samarbejde

Finansielle foreninger

Organisationstraditionen kan spores tilbage til begyndelsen af 1800-tallet. På dette tidspunkt var de fleste af landets jorde blevet udskiftet. I takt med at bønderne - med eller mod deres vilje - flyttede ud fra landsbyerne for at bosætte sig ved deres marker, opløstes det gamle, påtvungne arbejdsfællesskab.

Den udbredelse af selvejet, landboreformerne havde haft som mål, blev en bekostelig affære. Derfor blev der allerede i 1786 oprettet en statslig kreditforening, Credit-Kassen, suppleret med statens pensionsfond, Den almindelige Enkekasse, sådan at bønderne kunne optage billige lån til køb af gårdene.⁸ Dog tog også godsejerne og siden hen bønderne selv initiativer til nye former for økonomisk samarbejde i landdistrikterne, efterhånden som de gamle landsbyfællesskaber opløstes.

Udskiftningen, udflytningen og selvejet betød indledningen på den overgang fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi, der fuldbyrdedes i slutningen af det 19. århundrede. Det store behov for økonomisk kapital, der i den forbindelse opstod i landdistrikterne, kunne ikke alene dækkes af statslige institutioner og private udlånere. At staten ydermere førte en ekstra restriktiv kreditpolitik i tiden efter valutasammenbruddet i 1813, var for liberalistisk orienterede embedsmænd, erhvervsfolk og godsejere blot endnu en god grund til selv at tage initiativ til oprettelse af finansielle sammenslutninger. Med inspiration fra Tyskland og hertugdømmerne stiftedes således allerede i 1810 i grevskabet Holsteinborg på Sydsjælland kongerigets første spare- og lånekasse "*til Nytte for Bondealmuen på Grevskabet Holsteinsborg*".⁹ Lensgreve F.A. Holstein, der var påvirket af den tyske, filantropiske ånd, ønskede med andre ord at hjælpe grevskabets bønder ved at fremme den økonomiske vækst i lokalområdet.

Hvor de første landbosparekassers primære formål havde været at afhjælpe en generel lånetrang hos bønderne, koncentrerede de sparekasser, der oprettedes gennem 1820'erne, sig næsten udelukkende om opsparingssiden. Hensigten hermed synes dels at have været af moralsk karakter, nemlig som "*Led i Almuens Opdragelse*" at få den jævne del af befolkningen til at spare.¹⁰ Konjunkturopsving og en liberalistisk orienteret regeringspolitik medførte i løbet af 1840'erne en rivende udvikling indenfor det finansielle område. I 1830'erne havde nationalbanken ført an ved at tilbyde erhvervslivet billig kredit, men allerede i begyndelsen af det følgende årti skød private aktieselskaber frem, i åbenbar reaktion mod den enevældige stats politiske og økonomiske styring.¹¹

Denne demokratiske tendens, der kulminerede i 1849 med en fri forfatning, gav grobund for, at sparekasserne kunne ekspandere og i løbet af 1850'erne blive de vigtigste udlånsinstitutter ved siden af nationalbanken, med et stigende udlån til private. I 1846 stiftedes et privat bankinstitut, Fyens Discontokasse, snart efterfulgt af adskillige tilsvarende provinsbanker. Endnu billigere blev realkreditte ved oprettelsen af kreditforeninger, efter at loven om kreditforeninger endelig var blevet vedtaget i 1850. Hermed sikredes i landdistrikterne et solidarisk ansvar for det

indtagne lån. Kreditforeningerne kan således opfattes som forløbere for andelsforeningerne, idet *“Ansvar og Fordele er tillagt Foreningens Medlemmer, og disse har gennem de forskellige Organer den daglige Styrelse i Foreningernes Anliggender.”*¹²

Hvor finansmarkedet i begyndelsen af århundredet alene var styret af staten og en filantropisk-liberalistisk orienteret elite af erhvervsfolk, embedsmænd og godsejere, der ønskede at fremme bondestandens vel, blev det fra 1840'erne i stigende grad styret af nationalt-liberalistisk orienterede erhvervsfolk. I modsætning hertil var de sognesparekasser og landbosparekasser, der for alvor voksede sig store i løbet af 50'erne og 60'erne, i højere grad styret af praktisk landbrugsfagligt orienterede godsejere og - i stadig stigende grad - af gårdmænd.¹³

De lokale ildsjæle, der tog initiativet til oprettelsen af landbosparekasser, opfattede i høj grad sig selv som deltagere i en kamp mellem by og land. I 1854 havde der således været 46 sparekasser, hvoraf hele 42 var beliggende i byer, men fra 1855 oprettedes der altså landbosparekasser samt de endnu mere lokalt placerede herredssparekasser, alle beregnet på landbrugserhvervet, som led i en økonomisk selvstændighedsgørelses-proces.¹⁴ Også landbo- og herredssparekasserne placeredes dog fortrinsvist i byerne. Og ledelserne tilhørte i mange tilfælde det samme sociale lag som i købstadssparekasserne. Gårdejerne - og her især de mindre gårdejere - reagerede herpå ved at tage initiativ til oprettelse af sognesparekasser, defineret som sparekasser beliggende udenfor købstæder, og hvis tilblivelse baserede sig på et lokalt samarbejde.¹⁵ På den måde blev det som oftest de samme ildsjæle, som havde stået bag landbosparekasserne, der brød med selvsamme for yderligere at styrke den decentrale sparekassestruktur og hermed også - i økonomisk såvel som i politisk henseende - styrke landdistrikternes position overfor byområderne.

Udskiftningen og kampen mod det *“skadelige fællesskab”* betød, at de nye, selvejende bønder fik et personligt ansvar for driften og hermed også nye muligheder for rationalisering og produktionsforøgelse. Imidlertid fulgte med denne personlige frihed også en *“selvansvarlighed”*, som Skrubbeltrang udtrykker det.¹⁶ Bonden havde mistet bylavets og godsejerens beskyttelse. Ligesom han havde mistet det sociale sikkerhedsnet, som landsbyfællesskabet også havde været, idet risikoen for personlig ulykke havde været ‘spredt ud’ blandt landsbyens beboere.

I løbet af 1800-tallet blev det tvungne landsbyfællesskabs sociale sikkerhedsnet imidlertid erstattet af forskelligartede forsikringskasser, der - ligesom sparekasserne - blev oprettet på et frivilligt, civilt initiativ, udenom statsmagten. I 1731 blev Københavns Brandforsikring etableret som rigets første, og i 1761 oprettedes Almindelig Brandforsikring for Købstæderne. På landet havde der dog allerede siden 1731 eksisteret bygningsforsikringer, om end tilslutningen ikke havde været begrænset.¹⁷ Således oprettede lensgreve Holstein i 1811 - blot et år efter, at han havde etableret sin spare- og lånekasse - et interessantskab, som *“forsikkrer hinanden en bestemt Deel af forulykkede Hestes og Hornkvægs Værdi”*.¹⁸ Fra og med 1850'erne steg antallet af disse selskaber til forsikring af husdyr, med et overtal af *“Smaakasserne”*, dvs. de mindre, lokale foreninger. Hvad angår foreningsbestyrelsernes sammensætninger, var der også her tale om samme udvikling som indenfor sparekasserne, idet det efterhånden var gårdmænd og et ikke ringe antal husmænd, der kom til at udgøre de ledende kræfter. Ligesom kreaturforeningerne var *sygekasserne*, der skød op fra omkring 1865, nogle af de tidligste organisatoriske dannelser, som tilbage i 1700-tallet havde eksisteret under mere uformelle former.

De landøkonomiske selskaber og landmandsforsamlingerne

I 1897 skrev landøkonomen N. Heyman, at der var *“skabt og udviklet en for vort Land ejendommelig Landbrugsorganisation, der så at sige har gjennemsyret hele vort Landbrug og dets forskellige Grene.”*¹⁹ Udover andelsbevægelsen, tænker Heyman her først og fremmest på de *landøkonomiske selskaber*, der i slutningen af århundredet udviklede sig til landboforeningerne.

Ligesom tilfældet var med de finansielle sammenslutninger, startede det landbrugsfaglige

samarbejde - i form af landøkonomiske selskaber - oppefra-og-ned, med en stærk dominans af embedsmænd, præster og godsejere i den første udviklingsfase. Men hvor de finansielle sammenslutninger skal ses som de organisationsdannelser, hvor bønderne tidligst fik en dominerende indflydelse (i løbet af 1850'erne og 1860'erne), blev de landøkonomiske selskaber først for alvor gårdmandsdominerede i løbet af 1870'erne. Ja, endog på dette tidspunkt havde foreningerne et aristokratisk præg, og først i 1880'ernes landboforeninger var det de jævne gårdmænd, der kom til at udgøre de ledende kræfter. På den måde kan man sige, at de finansielle sammenslutninger i høj grad kom til at danne forudsætningen - og forbilledet - for de landbrugsfaglige foreninger.²⁰

Som nævnt var det først forholdsvis sent, den almindelige bondestand fik afgørende indflydelse på de landøkonomiske selskaber. Den første af slagsen, Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, blev således allerede oprettet i 1769 på statsinitiativ og fungerede frem til 1830'erne som et uofficielt landbrugsministerium, ledet af embedsmænd, erhvervsdrivende, gejstlige, militærpersoner og først og fremmest godsejere. Målet var at fremme agerdyrkningen dels ved at præmiere de dygtigste bønder, dels ved over en årrække at yde kontante tilskud til dem, der *"indførte og efterlevede planmæssig drift på deres gårde"*, og dels ved generelt at sprede kendskabet til nye redskaber og metoder blandt bondestanden, bl.a. ved at øge kendskabet til den landbrugsfaglige litteratur. Fra omkring 1800 og frem til 1820'erne opstod en række lokale, landøkonomiske og patriotiske selskaber, der alle - ligesom Landhusholdningsselskabet - søgte at fremme landbruget gennem præmiering, konkurrencer og formidling af landbrugsfaglig viden. Initiativtagerne, der også her fortrinsvist bestod af godsejere, syntes delte i to lejre: de filantropisk orienterede, der ønskede at fremme bondestandens kår som sådan, samt de mere driftsøkonomisk orienterede, der - i erklæret mistillid til bønderne - udelukkende havde en forbedret agerdyrkning for øje. De sidste repræsenterede ikke i mindre grad end de første en oppefra-og-ned-holdning i forhold til bønderne. Filosofien var her, at en støtte til de større landbrugere på sigt ville være til gavn for bondestanden og det danske landbrug som helhed. Således konkluderede landøkonomen Jacob Aall Hoffman i 1843, at det er *"ved de dannede Landmænds bedre Exempel, at der især kunde virkes til Bondens praktiske Uddannelse"*.²¹

Hoffmans udtalelse til trods var der dog i 1840'erne, i takt med landbrugets økonomiske opsving, tale om en kraftigt øget selvstændighed og selvbevidsthed blandt bondestanden - ikke blot på det finansielle og politiske område, men nu også på det rent faglige område. De direkte forløbere for det faglige samarbejde havde været de landøkonomiske selskaber, og det var da også moderorganisationen for disse - Landhusholdningsselskabet - der i 1866 blev arrangør for endnu et væsentligt element i landbobefolkningens selvorganisering, landmandsforsamlingerne. Disse formede sig som åbne møder, der blev holdt med tre års intervaller. Her blev dyrskue, udstillingsvirksomhed og feststemning kombineret med faglige debatter. Dette blev en stor inspirationskilde for de bondedominerede landboforeninger, der først etablerede sig fra begyndelsen af 1880'erne i den alsidige form, hvori vi finder dem endnu i dag, dvs. en kombination af landbrugsfaglig formidling og rådgivning, dyrskuer, foredrag, bladvirksomhed, konsulenttjeneste og et generelt virke som interessegruppe for det mellemstore gårdbrug.²²

Andelsmejeribevægelsen²³

Centripetale og centrifugale kræfter

Den modernisering af landdistriktssamfundet, der begyndte fra slutningen af 1700-tallet, fortsattes ind i det nye århundrede. Med indførelsen af den almindelige undervisningspligt fra 1814 forsvandt analfabetismen efterhånden, og jævne bønder fik - i takt med en øget demokratisering af samfundet - mulighed for mere selvbestemmelse. Fra omkring 1840 udnyttede bønderne på

eget initiativ og egen risiko denne mulighed ved i stigende grad at organisere sig økonomisk (brandforsikringsforeninger, kreaturforeninger, sygekasser, landbosparekasser), fagligt (landøkonomiske selskaber, landboforeninger, husmandsforeninger) og politisk (landkommunale foreninger, Bondevennernes Selskab 1846, Det Radikale Venstre 1905). Specielt efter opkomsten af andelsbaserede foreninger fra 1866 skete dette i stor udstrækning ved at søge kompromiser indadtil gennem inkluderende netværk, dvs. netværk hvor der var åben tilgang for alle socialt, politisk eller religiøst betingede grupper. Udadtil etableredes efterhånden en arbejdsdeling mellem statsmagten og det frivillige, økonomiske samarbejde, indenfor hvis rammer landbefolkningen - også efter 1900 - kunne vedblive med at være relativt uafhængig af staten.

I modsætning til den samlende, centripetale kraft i landbosamfundet, som foreningerne indenfor det økonomiske samarbejde - især den stordriftsbaserede andelsbevægelse - udgjorde, blev det frodige, kulturelle foreningsliv på landet (forsamlingsbevægelsen, højskolebevægelsen, indre mission, ungdomsforeningerne mv.), der blomstrede op i sidste halvdel af det 19. århundrede, ofte en polariserende eller centrifugal kraft, der på sigt førte til strid og splittelse. Det kulturelle samarbejde fik således i mange tilfælde en eksklusiv eller ekskluderende karakter, hvilket i flere tilfælde førte til gruppeisolation og en fjendtlig holdning overfor konkurrerende foreningsmiljøer. Dette var tilfældet udadtil i forholdet til statsmagten men i særlig grad indadtil - i de enkelte landdistriktsamfund - hvor splittelse mellem religiøst baserede grupper som indremissionske og grundtvigianere efterhånden rakte ind i det økonomiske samarbejde.

Privatmejerier eller andelsmejerier?

Allerede før 1870'ernes kriseår havde man været i gang med at undersøge mulighederne for en mere effektiv mejeridrift. Produktionen af mejeriprodukter på de enkelte gårde, de såkaldte hjemmemejerier, havde vist sig lidet hygiejniske og helt utidssvarende. I 1830'erne og 40'erne havde mejeridriften imidlertid vundet indpas på herregårdene. På dette tidspunkt stod "herregårdsmørret" langt over det "bøndermør", der blev opkøbt og omættet af de lokale købmænd. For at højne standarden af "bøndermørret" blev der allerede fra 1850'erne gjort forsøg med fællesmejerier.²⁴

Det 19. århundredes sidste årtier bød på mange teknologiske innovationer inden for mejeriområdet, hvoraf en af de vigtigste var L.C. Nielsens kontinuerlige centrifuge fra 1879. De rent tekniske forudsætninger for stordrift indenfor mejerierhvervet var således tilstede. Men den økonomiske kapital og den ekspertise, der nødvendigvis skulle mobiliseres i forbindelse med en rationalisering, var mere end nogen enkeltperson kunne overkomme. For at udnytte produktionsnichen til fulde måtte man altså slå sig sammen. Spørgsmålet var blot hvilken af de i 1852 foreslåede organisationsmodeller, man skulle bruge: den kooperative, hvor man deler udbyttet, eller den kapitalistiske, hvor man sælger mælken til en mejeriforpagter i en landsby eller på en herregård.

I løbet af 1860'erne og 1870'erne blev begge modeller taget i brug. Omkring 1880 eksisterede der således side om side tre typer af privatejede mejerier, herregårdsmejeriet, det mindre gårdmejeri og selvstændige fællesmejerier, samt to fællesejede: aktiemejeriet og andelsmejeriet. I modsætning til andels- og aktiemejerierne havde de privatejede bøndermejerier det problem, at de var for små. Desuden kneb det også med at få leverandørerne til at overholde aftaler om kvalitet og fodring. Ligesom andelsmejeriernes tilbagelevering af kærnemælk og valle til producenterne også betød en økonomisk gevinst i forhold til fællesmejerierne. Der blev i disse år diskuteret ivrigt for og imod i landøkonomiske selskaber, landboforeninger og ikke mindst i aviser og tidsskrifter. Men - som Hertel udtrykker det - så "*tog Bondestanden Sagen i sin Haand*".²⁵ Det var det rene andelsmejeri, der vandt frem.

Den afgørende inspiration til de danske andelsforeninger kom fra England. I Rochdale, nær

Manchester, havde nogle vævere i 1844 oprettet verdens første 'Cooperative Wholesale Society', dvs. en brugs- og indkøbsforening, ejet af medlemmerne selv. Danmark fik sin første brugsforening i 1866, men endnu vigtigere forekommer det, at idéen blev overført til andre landbrugssektorer. Således blev der fra 1882 oprettet andelsmejerier, fra 1883 andelsgrovwareforeninger og fra 1887 andelssvineslagterier.

Det var i Hjedding, nær Varde, at idéen om et andelsmejeri skulle føres ud i livet. En af initiativtagerne hertil, gårdmanden Niels Kristensen af Pedersborg, beretter følgende om de indledende forhandlinger: Under forhandlingens gang gik stemningen i retning af, at man skulle samle mælken i stedet for smørret. Da man imidlertid for at kunne behandle mælken på ét sted var nødt til at bygge et mejeri, fremkom atter en vanskelighed, idet nemlig nogle på ingen måde ville gå med til at bygge et mejeri i fællesskab, men derimod nok ville sælge deres mælk. Og uden rigtig at være klar over, hvad man tilsigtede med forhandlingen, gled man hen imod virkeliggørelse af den senere så vidtrækkende og storslåede andelstanke: at enhver, som gik ind i mejeriet, skulle have udbytte i forhold til de pund mælk, han leverede.²⁶ En gårdejer der var tilstede på mødet, N.H. Uhd, fik opgaven at skrive en andelskontrakt. Og i de følgende måneder var det bestyrelsesmedlemmerne selv, der ledte og fordelte arbejdet i forbindelse med opførelsen af Hjedding mejeri. I juni 1882 kunne mejeriet begynde at producere - og allerede ti år efter havde Hjeddingmodellen spredt sig til alle dele af landet. Den økonomiske succes kan let aflæses i tallene. I 1890 leverede en tredjedel af alle danske gårde mælk til et af landets 700 andelsmejerier. Og eksporten af smør steg fra 12,5 millioner kilo i 1880 til 90 millioner kilo i begyndelsen af det nye århundrede.²⁷

Det var bestemt ikke den danske stat og de danske landbrugsorganisationer, der tilskyndede denne udvikling. Som Claus Bjørn fastslår, var andelsmejerierne derfor heller ikke "*resultat af en central styring*" men "*formedes allerede fra oprettelsen efter de lokale personer og stedlige vilkår*".²⁸ I provisorieperioden 1885-1894 så godsejerpatriet Højre med stor skepsis på denne 'bondefrigørelse', der syntes at ske som en modreaktion på den politiske magt. Dog, bevæbnet med tungtvejende, økonomiske argumenter kom andelsmejeribevægelsen hurtigt til at stå stærkt. Landbefolkningen finansierede selv deres forehavender gennem de tidligere omtalte sparekasser, indkøbte selv den ekspertise, de skulle bruge, osv. Kort sagt kunne initiativtagerne klare sig selv, og bevægelsen undslod sig i høj grad statsindblanding og statskontrol.

Foreningsvedtægterne

En vigtig årsag til succesen var den af N.H. Uhd udformede interessentskabskontrakt for Hjedding mejeri, der - som Niels Kristensen udtrykker det - "*var så tilfredsstillende, at den senere blev benyttet som mønster for mange ny oprettede mejerier*".²⁹ De standardvedtægter, der efterhånden udsprang heraf, kan opsummeres i de fire, grundlæggende paragraffer: åbent medlemskab, fælles økonomisk ansvar, kontant udbetaling af udbytte og overskud til leverandørerne i forhold til leveret mælkemængde samt demokratisk afstemning.

Det åbne medlemskab sikrede, at enhver kunne tilslutte sig det lokale andelsmejeri uden hensyntagen til økonomisk formåen eller til politisk eller religiøs overbevisning. Hermed fremstod foreningen på et institutionelt plan som et inkluderende netværk og ikke et ekskluderende, et vigtigt signal til omverdenen. Niels Kristensen beretter om, hvorledes man efter det første møde i forbindelse med oprettelsen af Hjedding andelsmejeri gik "*omkring til naboerne, som ikke var mødt, for om muligt at formå dem til at komme til stede på næste møde*".³⁰ Og J. Stilling Pedersen beretter: *Det var de frisindede demokratiske love, der gav bevægelsen fart. Man havde sikkert aldrig tænkt sig, langt mindre praktiseret dette, at alle og enhver, selv den fattigste husmand med én ko, kunne få adgang til - uden pengeindsud - at være lodtager i mejeriet med ret til at få fuldt udbytte af sin mælk, ret til andel i mejeriet i samme forhold, som*

*gælden blev betalt. Det var det nye, storslåede andelsprincip, som blev nedlagt i lovene for Hjedding mejeri, og det var det, der gav bølgen næring. Nu kunne husmanden, der tidligere manglede alle forudsætninger for mejeridrift: forståelse, penge og lokaliteter, få sin mælk udnyttet på en rentabel måde. Gårdmændene (...) var jo i forvejen langt heldigere stillet.*³¹

Det lykkedes således i stor udstrækning andelsmejeriforeningerne at - om end ikke ophæve de skarpe sociale, politiske og religiøse skel på landet - så i det mindste mediere dem ved at samle gårdmænd og husmænd i samme forening. Udslagsgivende blev her landboernes fælles økonomiske interesse. I.J. Stilling Andersens beretning lyder det således: *Det er (...) værd at mærke sig, at andelsmejeriernes vugge stod i den vestlige del af Danmark, i en landsdel, der er tyndt befolket, og hvor indbyggerne har forholdsvis små kår, samt at det hændte på et tidspunkt, da de økonomiske vanskeligheder mærkedes stærkt (...) Netop disse omstændigheder har tjent til at fremme samfølelsen og vække tanken om en solidarisk sammenslutning, ligesom de truende udsigter for fremtiden har kaldt ad viljen og øget handlekraften. Og det var da venteligt dette, der mere end noget andet gav stødet til grundlæggelsen af andelsmejeriet i Hjedding.*³²

Ud af de fælles økonomiske interesser sprang et fælles økonomiske ansvar, hvor alle forpligtigede sig til at dele ikke blot det økonomiske overskud men også det økonomiske tab. Princippet om solidarisk ansvar blev her en stærkt motiverende faktor for at arbejde sammen på trods af sociale skel eller politiske og religiøse uoverensstemmelser, om end det bestemt ikke altid lykkedes at forene de divergerende parter, hvilket - som det vil fremgå senere i kapitlet - grundlæggelsen af de søndagshvilende mejerier er et godt eksempel på. I § 5 i Andelsmejeriet Hjeddings love fra 1882 stadfæstes princippet på følgende måde: *”Skulle det blive vedtaget ved en generalforsamling at ophæve interessentskabet, afhændes samtlige dette tilhørende ejendele, og for så vidt det derved indvundne udbytte ikke er tilstrækkelig til at dække gælden, tilskylder interessenterne det manglende i samme forhold, som enhver til den tid har afbetalt på gælden, eller det beløb, han er aktionær for. Viser det sig derimod, at der bliver overskud på gælden, deles dette i samme forhold”.*³³

Helt i tråd med det synspunkt, der blev fremsat i cirkulæret fra 1852, har en af andelsbevægelsens ledende skikkelser omkring århundredeskiftet, Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, på pragmatisk vis givet udtryk for, at organiseringen skete mere af nød end af lyst: *”Vi blev Andelsmænd - ikke fordi vi havde Lyst til Fællesskab, men fordi Landbrugets Forhold tvang os til det (...) Vi lærte at bøje os for de ved almindelig Valgret valgte Bestyrelsers Beslutning, fordi der var en Fordel at vinde”.*³⁴

Også beretningerne fra Hjedding vidner om, at foreningens sociale centripetalkraft - som et slags biprodukt - blev skabt ud fra fælles økonomiske interesser, hvor den kontante udbetaling i forhold til mængden og kvaliteten af den leverede mælk sikrede den enkeltes interesse. At dette princip har været en grundsten i andelsmejeriforeningerne allerede fra starten, vidner vedtægterne fra Hjedding om, idet der allerede i første paragraf indgår følgende, detaljerede beskrivelse af udbetalingsforholdene: *”Udbyttet ved salg [af ost og smør] fordeles mellem interessenterne i forhold til den mælkemængde, enhver har leveret, dog med fradrag af driftsomkostninger. Udbyttet ved salg af smør deles hver måned, hvorimod det, der er indkommet ved salg af ost, kun deles en gang om året. Daglig tilbageleveres så stor en del af kærnemælk og valle, som enhver kan tilkomme i forhold til den mælkemængde, han har leveret”.*³⁵

I den forbindelse fortæller Niels Pedersen, at de større gårdmænd i starten havde *”betænkelighed ved at gå sammen med de mindre husmænd i en sådan forening, navnlig fordi smørret vanskeligt ville kunne lade sig klassificere retfærdigt”.* Først efter det var blevet besluttet, at *”enhver, som gik ind i mejeriet [på andelsbasis] skulle have udbytte i forhold til de pund mælk, han leverede”*, lod de sig overtale.³⁶ Ligesom det også - som det fremgik af Anders Nielsens udtalelse - var for ‘at vinde en fordel’, at gårdmændene i de fleste tilfælde gik med til en *demo*

kratisk ledelsesform, således at beslutningerne skulle træffes i fællesskab, altså efter hoveder og ikke hoveder.

Opbygningen af et økonomisk samarbejde

Foreningernes mægling mellem socialt, politisk og religiøst betingede grupper, der - på det formelle plan - indebar en demokratisk organisationsstruktur, udsprang altså af rentabiliteten af et sådant fælles projekt. Det var ikke sociale men økonomiske argumenter, der blev slået på. Og medlemmerne tjente rent faktisk penge. Rationaliseringer, brug af nye teknologier og en generel professionalisering indenfor mejerifaget førte til en forøgelse af den totale profit på mindst 20-25% sammenlignet med hjemmemejerierne.³⁷

Omkring århundredeskiftet var på den måde nye, effektive samarbejdsrelationer - en beholdning af social kapital - i vid udstrækning blevet etableret og institutionaliseret i de danske landdistrikter. En fysisk kapital i form af økonomisk kapital, mejeribygninger og maskiner var ved at blive opakkumuleret. Ligesom - knap så markant - en kulturel kapital i form af ny viden, nye traditioner samt bevidstheden om et fællesskab, der i nogen grad overskred de politiske og økonomiske skel. Denne kapitalbeholdning var endnu ikke blevet fuldbyrdet - idet der ikke var tale om et indbyrdes kulturelt samarbejde og en fælles, kulturel kapital - førend den grundet stærke, religiøse konflikter i landbosamfundet atter blev brudt op i flere lokalsamfund fra og med 1890'erne. På den måde var det voldsomme modsætninger i kulturel kapital og kulturelt samarbejde, der efterfølgende medførte et brud i økonomisk samarbejde og fysisk kapital. De nye, 'komplette' kapitalbeholdninger, der udsprang heraf, isolerede og distancerede sig i stigende grad fra hinanden fra omkring århundredeskiftet. 1880'ernes hurtige opbygning af en beholdning af social kapital i form af et økonomisk samarbejde af inkluderende karakter skulle dette til trods få en afgørende betydning for de kulturelle og materielle livsbetingelser på landet - en betydning, der rakte langt ind i det nye århundrede.

Udbredelse af en beholdning af social kapital: ildsjæle

Som vi lige har set, kan Hjedding-modellens succes ses i en frugtbar forening af et demokratisk element (åbent medlemskab, lige stemmeret, fælles økonomisk ansvar) og et element, hvor muligheden for egennytte fungerer som incitament (profit efter fortjeneste), begge dele institutionaliseret i foreningsparagrafferne. Akkumulationen af fysisk og kulturel kapital beroede dog på tilstedeværelsen af en 'social lim', forstået som nogle velsmurte samarbejdsrelationer eller social kapital.

Social kapital opstår kun der, hvor et ord er et ord. For at kunne arbejde sammen må folk grundlæggende kunne stole på hinanden. Tillid kan derfor ses som det tredje element bag succesen. Netop ordet tillid er blevet stærkt betonet i forbindelse med social kapital. Tillid opbygget gennem regelmæssig personlig kontakt er det, der "*smører*" et samfund, som den amerikanske sociolog Robert Putnam har udtrykt det.³⁸

Når talen går på den danske andelsmejeribevægelse, er det også ordet tillid, der falder en nærmest for. Det var folk, som kendte hinanden, stolede på hinanden, der satte det hele i værk - en af forklaringerne på, hvorfor andelsbevægelsen blev så stærk på landet men ikke i byerne.³⁹ På et lokalt, individ- eller mikroplan var det derfor kendte og højt betroede folk, der stod bag mejeridriften, ofte iværksættertyper som de, der stod bag oprettelsen af Hjedding andelsmejeri. Det kunne være en højt respekteret skolelærer, omegnens ildsjæl. Eller en gårdmandssøn, nyligt hjemvendt fra udlandet, hvor han havde lært om de nyeste metoder indenfor mejeridriften - nu blev han ansat som bestyrer for det lokale andelsmejeri. Eller - som det efterhånden blev almindeligt - en indflydelsesrig gårdmand, medlem af den lokale bankbestyrelse. Alt i alt typiske eksempler på det, Claus Bjørn har kaldt "*den erfarne og prøvede tillidsmand, hvis deltagelse*

*man fandt værdifuld eller måske ligefrem nødvendig for at få mejeriet rejst”.*⁴⁰

Skolelærerne, der ydede en pionérindsats de første år, handlede kun sjældent ud fra rene filantropiske motiver. De var også ude på selv at tjene på foretagendet. Typisk havde de af lokalsamfundet fået tildelt et lille stykke jord, en såkaldt skoleager, som de i mange tilfælde dyrkede med stor dygtighed. Dette gælder f.eks. lærer Jens Rasmussen, stifteren af Oldrup andelsmejeri, der gjorde sin skolelod på 7 tdr. land til en mønsterbedrift. Mange udviklede sig ligefrem til eksperter inden for intensiv agerbrugsdyrkning - en dyrkning, der ofte kombineredes med opdræt af husdyr, bl.a. køer. Skolelæreren var derfor ofte selv mælkeleverandør til andelsmejeriet og kunne på den måde tjene lidt ekstra ved siden af en beskeden løn. For ikke at tale om det, der kunne falde af i forbindelse med at skrive foreningsvedtægter o.l.⁴¹

Gårdmændene overtog dog efterhånden lederrollen - især de, der havde mange køer og derfor også havde en ekstra stor interesse i, at projektet blev virkeliggjort. Men ofte blev en indflydelsesrig gårdmand simpelthen opsøgt af mindre magtfulde igangsættere, med håb om at denne kunne gøre sin indflydelse gældende i lokalsamfundet, til bedste for mejeriet.⁴² Denne tendens til at opsøge kompetente og/eller indflydelsesrige personer skulle blive en almindelig praksis på et gruppe- eller mesoplan. Nu blev de lokale igangsættere eller ‘entreprenører’ - disse højt betroede og respekterede mænd, der allerede havde bevist deres værd - tilkaldt af andelsmejeriforeninger i andre dele af landet, hvor man gennem rygter og personlige forbindelser havde hørt om dem. Først bad man dem komme og lave et foredrag om deres erfaringer med at oprette et andelsmejeri – siden hen gav man dem typisk tilbuddet om at fungere som driftsleder eller bestyrelsesformand for den kommende andelsmejeriforening.⁴³ På den måde udviklede der sig indenfor mejeriområdet forskellige specialister, hvis kompetencer var højt efterspurgt.

Disse specialister - ildsjæle med stærke økonomiske interesser - lærte ofte hinanden at kende, sådan at der dannedes personkredse, omkring hvilke der opstod progressive miljøer. Et eksempel på sådan et miljø er gruppen af ”højskolelandmænd”, der samledes om den mejerispecialiserede forsøgs- og undervisningsinstitution Ladelund landbrugsskole. Skolen blev oprettet af Askov højskolemanden Niels Pedersen, Ladelund, og forsøgsvirksomheden blev varetaget af bl.a. docent N.J. Fjord og assistent M.C. Pedersen, to af hovedmændene bag 1880’ernes andelsmejeribevægelse. Niels Pedersen var “*som skolemand direkte afhængig af [landbobefolkningens] økonomiske fremgang*”, ligesom han såvel tegnede som byggede andelsmejerier.⁴⁴

Resultatet af al denne iværksættervirksomhed på et regionalt og nationalt niveau var for det første, at andelsmejeriet blev promoveret og stadig flere mejerier bygget. For det andet at oprettelsen af et mejeri fulgte nøjagtigt det samme mønster (Hjedding-modellen) ligegyldigt hvor i landet, det blev bygget. Men det måske vigtigste resultat var, at promovering og agitation udviklede sig til en overordnet kommunikation - til en strømning eller bevægelse på et makroplan. En fælles national debat, en fælles national interesse var blevet vakt til live. På den måde begyndte aviser og landbrugstidsskrifter hen imod slutningen af 1880’erne pludselig at udvise interesse for fænomenet. Og i 1889 accepterede det offentlige, repræsenteret ved Landhusholdningsselskabet, andelsmejerierne og forpligtelsen til at yde faglig og teknisk bistand.

Hermed spredtes en bestemt form for økonomisk samarbejde. Nu var det ikke blot på lokalt plan, opbygningen af social, kulturel og fysisk kapital fandt sted. Det foregik på landsplan. Og, nødtvunget, var nu også statsmagten gået ind på at betragte andelsmejerierne og lidt senere - andelssvineslagterierne - som et nationalt fænomen med en ikke uvæsentlig samfundsøkonomisk betydning.

Kulturelt samarbejde

Opkomsten af to kapitalbeholdninger

Karakteristisk for kulturlivet i de danske landdistrikter før 1950 er de religiøse stridigheder. Disse stridigheder, der ofte har en samfundspolitisk dimension, knytter sig først og fremmest til de to store folkelige bevægelser, grundtvigianismen og indre mission. Fra omkring 1864 er der for den *grundtvigianske retning tale om en organiseringsfase, hvor man konsoliderede sig gennem et udbredt foreningsnetværk eller foreningsmiljø* - den indremissionske retning, der især vandt frem i Jylland, var lidt senere om at vokse sig stærk.

Disse foreningsmiljøer kan betragtes som to konkurrerende kapitalbeholdninger bestående af et kulturelt såvel som et økonomisk samarbejde medlemmerne imellem (social kapital), fælles normer og traditioner (kulturel kapital) samt fællesbygninger (fysisk kapital). Fra at have været åbne, inkluderende netværk er der - især for indre missions vedkommende - en tendens til isolation og lukkethed fra og med 1890'erne, der kan opfattes som en institutionaliseringsfase, hvor de to foreningsmiljøer rent kulturelt synes at stivne, om end der stadig opbygges social og fysisk kapital.

Fra omkring nederlagsåret 1864 startede således det, man kan kalde konsolideringsperioden eller organiseringsfasen i den grundtvigianske bevægelse, med dannelsen af en lang række forskelligartede og dog på samme tid ideologisk beslægtede kulturelle foreninger som foredragsforeninger, læseselskaber, sangforeninger, gymnastikforeninger, skytte- og riffelforeninger og - senere - valg- og frimenigheder, ungdomsforeninger, demokratiske foreninger og amtshistoriske samfund. På et lokalt såvel som på et regionalt og nationalt plan knyttede hele dette foreningsmiljø sig tæt til uddannelsesmæssige og religiøse institutioner som folkehøjskoler, husflidsskoler, landbrugsskoler, friskoler samt fri- og valgmenighedskirker. I samme periode finder vi en parallel udvikling indenfor de indremissionske samfund, især i de hurtigt voksende stationsbyer og de omkringliggende landdistrikter. Specielt fra 1880'erne oplevede bevægelsen en storhedstid med oprettelse af indremissionske børne- og ungdomsorganisationer, bibel- og læsekredse, afholdsforeninger, tabitaforeninger samt opførelse af missionshuse, friskoler, højskoler og seminarier.

Kulturel kapital: de 'hellige' overfor 'verdens børn'

De fælles traditioner og det fælles livssyn, dvs. den kulturelle kapital, der blev opbygget indenfor en distinkt, henholdsvis grundtvigiansk og indremissionsk kapitalbeholdning, havde rødder i det religiøse lægmandsrøre i første halvdel af det 19. århundrede, kaldet forsamlingsbevægelsen. Herfra udgik den første generation af grundtvigianere som en intellektuel fraktion, der med et program, der bestod i en på mange måder paradoksal sammenblanding af folkelige og elitære elementer, hyldede åndelig og politisk selvstændighed - i modsætning til det konkurrerende, indremissionske foreningsmiljø, der blev den mere lægmandsprægede fraktion, der kom til at videreføre de religiøse vækkelsesbevægelser inderlige, stærkt pietistiske verdensanskuelse og kun den. Stridens natur bestod i første omgang i synet på bibelen, hvilket nogle eksempler fra Lemvigegnen i Nordvestjylland vidner om:

Teologiske stridspunkter dukkede imidlertid frem til overfladen. Forsamlingsfolkene havde i trods og modgang egenhændigt søgt og fundet en sandhed i bibelens bogstav. Mange sjælekampe lå forud og grundige bibelstudier lå bag den nye livsførelse. De indremissionske lægprædikanter, der i 1860'erne kom på disse kanter, fulgte den samme kurs. Også de var fundamentalister. Nu kom derimod grundtvigianerne og hævdede, at sakramenterne og trosbekendelsen i al sin enkelhed var grundlaget for den sande tro. Bibelen var for dem en nyttig og god bog, men ikke den ordrette sandhed. De vakte, for hvem spørgsmålet ramte ned i fundamentet under deres tro, måtte tage fornyet stilling. Det gav anledning til en voksende modsætning mellem grundtvigianerne og dem, der senere kaldte sig missionsfolk.⁴⁵

Disse religiøst betingede forskelle i kulturel kapital mellem de samfundsengagerede grundtvigianere og de ofte fundamentalistiske og - ude i landdistrikterne - meget isolerede ”hellige” afspejlede sig i samarbejdsrelationerne eller den sociale kapital. Der er her ikke blot tale om, at de to grupper fjernede sig fra hinanden rent kulturelt - også indenfor det økonomiske samarbejde skiltes de efterhånden i to lejre.

Social kapital: ildsjæle og smuldrende lokal forankring

De grundtvigianske og indremissionske foreningsmiljøer rundt om i landet skal ikke blot opfattes som udsprungne af forsamlingsbevægelsen men i det hele taget af den organisationstradition, der etablerede sig i de danske landdistrikter fra begyndelsen af 1800-tallet. Det var således størstedelen af de tidlige økonomiske, politiske og faglige foreninger i landdistrikterne, der i stigende grad blev grundtvigiansk orienterede. En stor forskel var dog, at hvor foreningerne før overvejende havde haft rod i et lokalt tilhørsforhold, var der med den grundtvigianske og lidt senere den indremissionske bevægelse tale om netværk, der rakte ud over sogneskel. De grundtvigianske ‘bannerførere’ og de missionske lægprædikanter- ildsjæle, som vi kender dem fra det øvrige foreningsliv - virkede således i stadigt stigende omfang på regionalt og nationalt plan. Hermed er der tale om, at såvel det kulturelle samarbejde som det økonomiske samarbejde efterhånden etableredes på et supra-lokalt niveau - det sidste så vi bl.a. i forbindelse med andelsforeningerne. Sagt med andre ord er der tale om en tiltagende opløsning af den lokale forankring eller *local embeddedness*, der i høj grad var karakteristisk for landsbyfællesskabet - en tendens der i øvrigt er taget til i perioden fra 1950, og som rettelig kan benævnes en *local disembeddedness*.

De grundtvigianske foreningsnetværk bredte sig fra sogn til sogn gennem de gamle foreninger i kraft af et usædvanligt stort antal entreprenører eller ildsjæle. Disse sluttede sig ofte sammen i yderst virksomme personkredse, der - med det eksisterende foreningsliv som springbræt - så at sige producerede den ene forening efter den anden. Det er muligt at konstatere dette ved at kigge nærmere på personsammenfaldet i foreningerne i sidste halvdel af 1800-tallet. Således var Jørgen Christensen, stifteren af Den sjællandske Bondestands Sparekasse i 1856, med til at oprette Hindholm folkehøjskole, og senere formand for amtets landkommunalforening indtil sin død i 1863, kun 32 år gammel.⁴⁶ Bonden og digteren Mads Hansen, stifter af Vester Skerninge Højskole i 1868, oprettede tillige en sangforening, en foredragsforening, en skytteforening og en husflidsskole.⁴⁷ Eksempler på mere lokale initiativtagere er Torben Jensen, der 1884-1920 var mejeribestyrer for Gislev mejeri. Samtidigt med at han deltog i en lang række mejerifaglige organisationer, var han også aktiv indenfor egnens friskole, valgmenighed og højskole.⁴⁸ En aktiv taler og rådgiver var højskoleforstander Jesper Madsen, der stod bag oprettelsen af Janderup mejeri 1883, og “da han i februar 1884 havde holdt foredrag i Vejrup kro nord for Bramminge om mejerisagen, så blev det i Ribe Amtstidendes referat nævnt, at det var det 9de møde om andelsmejerioprettelser, Jesper Madsen havde deltaget i”.⁴⁹ Husmand Laust Rasmussen og gårdejer Niels Nielsen udgjorde fra begyndelsen af 1880'erne et veritabelt grundtvigiansk ‘makkerpar’ i Grindsted og omegn, med stiftelse af en afholdsforening, en skytte- og gymnastikforening, Demokratisk forening osv.⁵⁰ Og senere højskoleforstander Kristen Kristensen Tange fra Rudkøbing beretter i sine erindringer om, hvordan han - 21 år gammel - i 1885 blev bestyrer af Hårlev Andelsmejeri og herved kom “ind i et stærkt og meget befrugtende åndeligt røre. Her var friskole, frimenighed, forsamlingshus og skyttebevægelse [og] dette greb mig, samt holdt mig fast i ideel begejstring og tilslutning, et tag, der har været holdbart og varigt gennem årene”. Kristensen Tange var engageret i aftenskoler og foredragsforeninger over hele øen og i sin hjemby Humble i Bogsamlingen, Friskolen, ungdomskredsen, forsamlingshuset, Demokratisk forening, Radikale Venstre osv. osv.⁵¹

Flere af de grundtvigianske pionerer i landdistrikterne havde dog betydelige startvanskeligheder

der. F.eks. opstod der allerede i 1840'erne en grundtvigiansk minoritet i de fynske landsogne. Ligesom de andre forsamlingsfolk i denne brydningstid blev de fynske grundtvigianere ofte ofre for lokalsamfundets sanktioner.⁵² Og - omkring tyve år senere - finder vi et eksempel på en sådan lokal strid mellem et døende, lokalt forankret fællesskab og et nyopstået, mindre lokalt forankret fællesskab beskrevet af Klaus Berntsen, der blev friskolelærer i Højby syd for Odense i 1862. Loven om sognebåndsløsning fra 1855 var her blevet udnyttet af den grundtvigianske friskolekreds, som omkring 1860 løste sognebånd til pastor Kofoed i nabosognet Sønder Nærå. *"Det gamle Bylaug i Højby udviste alle Sognebaandsløserne af Lauget. Vovede nogen at indbyde en Grundtvigianer til Gilde, blev ogsaa han udvist. Skete der dødsfald mellem Friskolefolkene, maatte ikke engang den nærmeste Slægt deltage i Begravelsen"*.⁵³

Om end grundtvigianerne typisk var de første til at etablere sig i landdistriktssamfundene, er der dog eksempler på det modsatte. I 1878 kom en energisk ung mand ved navn Niels Offersen til Vinding sogn syd for Holstebro i Midtvestjylland. Her havde han ikke været *"et halvt Aar, før han havde besøgt alle Hjemmene for at agitere for Mejerisagen (...) Hans vimpel og Ballast var Grundtvigisk Højskolevækkelse. Men Indre Mission var kommet før ham, og det fik afgørende Betydning for Mejeriets 50 Aars Historie."* Og forfatteren af jubilæumsbogen for Sørvad Andelsmejeri nævner i den forbindelse, hvorledes *"divergerende Meninger eller blot modsat kirkepolitisk Placering affødte mange livlige Generalforsamlinger, som ikke ønskes refererede"*.⁵⁴ Den religiøst betingede strid i Sørvad Andelsmejeri endte dog ikke i et endeligt brud, hvilket blev tilfældet andre steder. Men sammenligner man med den udprægede tendens til stadig større akkumulering af social kapital blandt gruppens egne medlemmer, må den formodes på en eller anden måde at have haft konsekvenser for det økonomiske samarbejde i lokalsamfundet. Dette fænomen har Ringgaard Lauridsen udtrykt på følgende måde: *Det religiøse fællesskab rakte over i det materielle og der har eksisteret en form for moralsk økonomi eller økonomisk solidaritet som kom til udtryk gennem tjenesteydelser og handel trosfæller imellem. Det var ikke fordelagtige tilbud eller afstanden til købmanden som bestemte hvor kolonialvarerne blev indkøbt, men afgørende var derimod hvem man mødtes med søndag aften i missionshuset.*⁵⁵

Der findes flere vidnesbyrd om denne *økonomiske solidaritet*, f.eks. i Vestjylland i egnen omkring Harboøre og Flynder sogne, hvor *"de troende gjorde deres indkøb ved handlende, som tilhørte kredsen, og den indbyrdes solidaritet viste sig, når håndværksarbejde og servicefunktioner skulle udføres"*.⁵⁶ Men det mest slående eksempel på et sådant samfund i samfundet er nok de indremissionske fiskekompagnier, der etablerede sig ned langs Vestkysten, deriblandt Unionsfiskerne i Esbjerg, fiskekompagniet Humlum og *"de troendes fiskekompagni"* i Harboøre.⁵⁷

Fysisk kapital: komplette kapitalbeholdninger

Forsamlingshuse og missionshuse

I begyndelsen fandt foreningsaktiviteten rent fysisk sted i skoler og øvelshuse. Fra slutningen af 70'erne griber staten dog stadig mere ind. "Mundkurvscirkulæret" fra 1885, der skærpes i 1887 og 1889, forbyder sådanne - i politisk og religiøs henseende - *"skadelige og upassende"* aktiviteter i skolelokalerne.⁵⁸ Samtidigt opstod der indre stridigheder mellem Højre- og Venstrefolk i skytte- og gymnastikforeningerne. Den aktivitet, der tidligere var foregået i de i 1860'erne og 1870'erne oprettede øvelshuse, havde haft et patriotisk-revanchistisk islæt, hvor målet var - som det hedder i Svendborg Amts Skytteforening, stiftet 1865 - *"Ungdommens krigerske Opdragelse og Fædrelandskærlighedens Vækkelse hos Folket"*.⁵⁹ Med opkomsten af

den såkaldte riffelbevægelse fra 1883 var der tale om et rent indenrigspolitisk opgør, symboliseret ved kampen mellem den gamle militærgymnastik overfor den nye svenske eller lingske gymnastik, som blev en integreret del af højskolebevægelsen - en kamp, der ikke sjældent førte til foreningssplittelse.⁶⁰

Løsningen på de lokalemæssige problemer blev, at det blev de politisk aktive gårdmænd - ofte yngre, med en højskolemæssig baggrund - der på eget initiativ begyndte at opføre forsamlingshuse, enten på aktie- eller andelsbasis. Disse forsamlingshuse kom fra 1870'erne til at danne rammen om ikke blot de grundtvigianske prægede foreningsaktiviteter men også de faglige og økonomiske foreninger (f.eks. landbo-, assurance- og andelsforeninger), samt de rent selskabelige (som f.eks. dilettantforeningen). Der er endog flere eksempler på forsamlingshuset som det eneste kulturelle centrum i et landdistrikt, således at selv de indremissionske mødeaktiviteter fandt sted her.

Efterhånden som det økonomiske og kulturelle samarbejde i tiltagende grad kom til at foregå isoleret og eksklusivt indenfor de henholdsvis grundtvigianske og indremissionske foreningsmiljøer, fulgte der en tilsvarende opdeling i fysisk kapital, defineret som fællesbygninger. Fra omkring 1870 blev der således bygget omkring 1600 forsamlingshuse i de danske landdistrikter, samtidig med at der blev bygget hele 900 missionshuse, de fleste i den vestlige del af Jylland.⁶¹ Fra og med 1890'erne er der ligefrem tale om forsamlings- og missionshuse som fysiske bastioner, der ligger placeret oppositionelt hinanden - på hver sin side af vejen som f.eks. i Kirkeby i Farup sogn nord for Ribe og i Bøvlingbjerg syd for Lemvig i Vestjylland eller i den østlige og vestlige del af byen, som det f.eks. var tilfældet i Vraa nær Hjørring i Nordjylland. På den måde blev forsamlings- og missionshusene de vigtigste, symbolske monumenter på en adskillelse i alle livets forhold. Andre symbolsk-ideologisk prægede bygninger som friskoler, højskoler, valgmenighedskirker, seminarier og landbrugsskoler fuldendte dette - i strukturalistisk forstand - opdelt rum. Kulturelle forskelle havde ført til brud i samarbejde. Efterhånden blev denne adskillelse i kulturel og social kapital også synlig i den fysiske kapital som et slags materialiseret mentalt landkort. Et sådant definitivt brud vidner oprettelsen af særlige indremissionske andelsmejerier om.

Søndagshvilende mejerier

Som tidligere nævnt hvilede en stor del af andelsmejeribevægelsens succes på de i foreningsvedtægterne institutionaliserede principper om åbent medlemsskab, demokratisk afstemning og retfærdig fordeling af overskuddet. Hermed var der fra starten tale om et økonomisk samarbejde af inkluderende natur i modsætning til det kulturelle samarbejde, hvor det var splittelse og gruppeisolation, der især fra slutningen af 1880'erne blev det mest fremherskende. Indenfor begge former for samarbejde forenedes grupper på tværs af sociale skel og på tværs af sognegrænser, men hvor andelsmejeriforeningerne søgte at sikre en fælles økonomisk interesse gennem kompromiser og herved blev en centripetalkraft i landdistriktet, udviklede de religiøse og politiske uoverensstemmelser sig til en centrifugalkraft, der splittede et samfund i tre (når man medregner en tredje 'neutral' gruppe). Det bedste eksempel herpå er nok andelsmejerierne i Vestjylland.⁶²

Hvad angår forsamlingshusene kan man i visse tilfælde argumentere for, at det simpelthen var selve fællesbygningen, der samlede folk og herved skabte en ramme for en styrkelse - ja, måske endog skabelse - af kulturelt samarbejde og fælles traditioner. Dog, trods en sådan dynamisk og langtfra ensidig vekselvirkning mellem de tre former for kapital, synes det mest typiske hændelsesforløb for en forholdsvis usplittet befolkningsmajoritet at gå fra et vist sammenfald i normer, traditioner og viden til et økonomisk samarbejde (evt. også et kulturelt samarbejde), hvorefter fuldbyrdselsen sker gennem opbygning af fællesbygninger: nogle med rent økonomiske formål

men - i visse tilfælde - også nogle med kulturelle formål. Netop en sådan bevægelse kan vi iagttage inden for andelsmejerierne, hvor det som tidligere beskrevet er det økonomiske samarbejde med dets stordriftsfordele, der er den primære drivkraft.

Opbyggelsen af det, jeg kalder for en komplet kapitalbeholdning beror altså på en vis grad af kulturel - men ikke nødvendigvis social og politisk - homogenitet i landbobefolkningen. At dette er tilfældet, ser vi tydeligst i de definitive brud i fysisk kapital, der skete inden for andelsbevægelsen fra omkring 1890, og som kan betragtes som en synlig manifestation af forudgående brud i kulturel og social kapital. Således var det lokale, religiøse konflikter mellem missionske og ikke-missionske, der førte til, at flere af de hovedsageligt jyske brugs- og andelsmejeriforeninger blev pålagt enten et totalt eller delvist påbud om søndagslukning. Debatten hidrørte fra slutningen af 1880'erne, da indremissionske kredse i København stiftede Foreningen til Fremme af Søndagens rette Brug. Indenfor mejeribruget blev sagen ivrigt diskuteret i årene op til århundredeskiftet, såvel i missionske som i ikke-missionske kredse. De diskussionsdeltagere, der var tilhængere af almindelig søndagsdrift argumenterede ud fra praktisk-økonomiske synspunkter, og hvis kristelige anskuelser i det hele taget blev berørt, skete det med en henvisning til at mejeriets søndagsdrift var i overensstemmelse med Guds orden, da køerne jo skulle malkes alle dage. Den argumentation modstanderne af søn- og helligdagsdrift fremkom med kan deles i to kategorier. Den første forsøgte at påvise at der ingen eller meget få ulemper var forbundet med søndagshvilestatus, og havde følgelig ingen betænkeligheder med at anbefale en sådan ordning. Den anden kategori anerkendte at der var ulemper - såvel praktiske som økonomiske - men fastholdt at den enkelte leverandør måtte leve med disse ulemper, og gøre det i vished om, at Guds velsignelse i form af økonomisk fremgang i almindelighed ville give ham kompensation herfor.⁶³

Imidlertid blev et kompromis ikke indgået blandt andelsmejeriforeningens medlemmer i 11 jyske sogne, hvor indremission stod stærkt. Resultatet blev, at de indremissionske kredse trådte ud af mejeriforeningerne og grundlagde deres egne søndagshvilende mejerier.

På et formelt plan slog udbryderne altså på religiøse argumenter eller også underbetonede de det økonomiske tab, en deling ville afstedkomme. Der har dog utvivlsomt spillet andre og langt væsentligere faktorer ind. For det første har delingerne helt overordnet tjent som et redskab til gruppeisolation og hermed til en aktiv vedligeholdelse af det, der allerede på dette tidspunkt forekommer at være en velafgrænset, indremissionsk identitet med fælles traditioner, normer og sprog. At nogle af søndagsmejerierne endog brød med andelsprincippet om åben medlemstilgang, idet de tog sig ret bedømme ansøgere ud fra deres religiøse ståsted, understreger blot yderligere, at der omkring århundredeskiftet er tale om en tiltagende institutionalisering indenfor det indremissionske foreningsmiljø i form af øget isolation gennem eksklusion.

For det andet har delingen tydeligvis medført gruppepres på de mere tvivlende folk i kredsen, for at de ultimativt skulle vælge missionen frem for "verdens folk". Det var nemlig netop ved at vælge det økonomisk usikre foretagende, et nyetableret søndagsmejeri var, at hver enkelt fik mulighed for at bekende sit fulde tilhørsforhold overfor resten af gruppen. Alternativet hertil var som oftest eksklusion fra det religiøse og - efterhånden også - økonomiske fællesskab.⁶⁴

For det tredje skyldes delingen i de 11 andelsmejerier ikke mindst "*markante personligheders ihærdige påvirkninger af leverandørerne*", som Harry Haue har udtrykt det.⁶⁵ Det var således en lokal, åndelig fører, der stod bag oprettelsen af Lunderskov andelsmejeri, Vejle amt, i 1895 såvel som Bastrup andelsmejeri lige syd for Vamdrup i 1897 i form af præsten C.J. Moe, indremissions senere formand; en pastor Buch tildeles æren for oprettelsen af et søndagshvilende mejeri i Bøvling-Flynder sogn syd for Lemvig, Ringkøbing amt, ligesom den store initiativtager bag søndagsmejeriet i Houe syd for Thyborøn, Ringkøbing amt, var sognepræsten J.P. Agger.⁶⁶ Herudover er der eksempler på aktive lægmænd som Søren Rasmussen-Byskov, foruden gård

mand også lærer ved Indre Missions Højskole i Nr. Nissum ved Lemvig, Ringkøbing amt, samt gårdmand Niels Jørgensen, Sejerø, der "*fastholdt at mejeriet Tadebæk skulle være helt søndags-hvilende*".⁶⁷ Disse indremissionske ildsjæle synes ofte at have været stærkt medvirkende til at piske en fjendsk stemning op i lokalområdet, ligesom de ofte blokerede ethvert kompromisforslag ved generalforsamlingerne - det sidste er f.eks. tilfældet med C.J. Moe.

For det fjerde havde de indremissionske samfund generelt sværere ved at erhverve nye medlemmer end grundtvigianerne. Hermed blev det utroligt vigtigt at sikre sig en *rekruttering* blandt missionsfolkene egne børn. Det hændte dog ikke sjældent - ikke mindst i stationsbyerne, hvor foreningsudbuddet var ekstra stort - at disse børn blev tiltrukket af det grundtvigianske foreningsmiljø, hvorfor man gennem opdragelse og streng gruppeisolation måtte sikre sig deres loyalitet og herigennem gruppens overlevelse. En indremissionsk omrejsende ynglingemissionær kunne således i 1889 berette følgende fra Bøvling nær Lemvig i Ringkøbing amt: "*[Her] tager valgmenigheden (i dette tilfælde vistnok fanden) de unge (...) De fleste unge mennesker søger til valgmenigheden, hvor der er mere morsomt, idet der arrangeres gymnastikøvelser, skytteforening, høstgilde og juletræsbal i dens forsamlingshus*".⁶⁸

I landdistrikter, hvor konkurrencen var ekstra hård og rekrutteringsbetingelserne følgelig ekstra vanskelige, blev det livsnødvendigt for missionen at afgrænse sig fra det øvrige samfund ved - gennem eksklusion og opposition - at institutionalisere sig som en komplet kapitalbeholdning, ikke helt ulig den måde hvorpå herrnhuttersamfundet i Tyskland havde organiseret sig i 1700-tallet.⁶⁹

Konklusion

Jeg har i denne artikel forsøgt at forene en historisk metode med en sociologisk metode. Dette har jeg gjort ved lade en række sociologiske begreber kaste et nyt lys over et relativt velkendt, historisk kildemateriale. Nøglebegrebet var her social kapital, som det bl.a. er blevet udformet af den franske sociolog Pierre Bourdieu. Indenfor det 19. århundredes danske landdistriktshistorie har jeg således videreudviklet Bourdieus definition af social kapital som de økonomiske og ikke-økonomiske profitter, der hidrører fra medlemsskab af en gruppe, idet jeg lod de økonomiske profitter udspringe af et konkret økonomisk samarbejde og de ikke-økonomiske profitter tilsvarende af et kulturelt samarbejde. Disse to former for samarbejde, der tilsammen udgør en "beholdning" af social kapital, blev empirisk påvist i den frivillige, civile organisation på et såvel lokalt, regionalt som nationalt niveau. Det viste sig her, at en inkluderende beholdning af social kapital baseret på åbent medlemsskab blev opbygget i første halvdel af århundredet for at kulminere med andelsbevægelsen i århundredets sidste halvdel. Fra og med 1890'erne førte religiøse stridigheder imidlertid til ekskluderende beholdninger af social kapital indenfor henholdsvis den indremissionske og grundtvigianske lejr i de enkelte lokalsamfund. På den måde blev et åbent, andelsbaseret samarbejde efterhånden monopoliseret af de to religiøse grupperinger, hvorved der skabtes to konkurrerende "kapitalbeholdninger" i landdistrikterne. Dette brud manifesterede sig i stigende grad også rent fysisk i bebyggelsen og her mest markant i opdelingen i missionske og ikke-missionske andelsmejerier.

På et helt overordnet plan har jeg forsøgt at benytte en sociologisk terminologi med henblik på at etablere lange, tidslige sammenhænge, der baserer sig på såvel små som store historier. Hermed var det meningen at bevare historiens detaljerigdom og samtidigt blotlægge nogle af de grundlæggende strukturer, den betinges af.

Noter:

1. Pierre Bourdieu: The Forms of Capital, i: John G. Richardson (red.) Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, s. 241-258, 1986, s. 249.
2. James Coleman: Social Capital in the Creation of Human Capital, American Journal of Sociology, 94, s. 95-120, 1988, s. 95.
3. Robert Putnam: Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy, 1993. Social kapital som en ny økonomisk faktor: en oversigt på dansk finder man hos Gert Tinggaard Svendsen: Socialkapital - en ny produktionsfaktor?, Økonomi & Politik, 72 (1), s. 35-40, 1999.
4. Dele af denne undersøgelse forekommer i Gunnar Lind Haase Svendsen og Gert Tinggaard Svendsen: Measuring Social Capital: The Danish Co-operative Dairy Movement, Sociologia Ruralis, Vol. 40, No. 1, 2000, s. 72-86, samt i Gunnar Lind Haase Svendsen: TRIADS OF CAPITAL: Civic Organization in Rural Denmark 1800-1900. Paper to International Rural Sociology Association (IRSA), Congress, Rio de Janeiro, Brasilien 30. juli til 5. august 2000.
5. Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940, 1996, s. 38. Se også Margrethe Balle-Petersen: Foreningstiden, Arv og Eje, s. 43-68, 1976, s. 45-46.
6. Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund, s. 36.
7. H.P. Clausen: Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?, i: S. Jørgensen (red.): Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede, s. 3-16, 1973, s. 11.
8. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. I, 1976, s. 65.
9. Hans Jensen: Første Hovedafsnit: Sparekassens Tilblivelse og dens Ledelse gennem Aarene, i: Landbosparekassen i Aarhus 1862-1937, 1937, s. 2.
10. Hans Jensen: Sparekassens Tilblivelse, s. 2.
11. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, s. 131.
12. L. A. Godsk: Landbrugets Andelsbevægelse, i: A. Axelsen Drejer (red.) Den danske Andelsbevægelse, kap. 5, s. 131-263, 1943, s. 136.
13. *"Landbosparekasserne - Den sjællandske Bondestands Sparekasse fra 1856 og de fleste fra begyndelsen af 1860'erne - opstod (...) som led i gårdmandsstandens stigende ønske om selvforvaltning og som en følge af en stigende utilfredshed med ledelsen af de eksisterende sparekasser, der, som det blev hævdet, gerne ville modtage bøndernes sparepenge, men ikke udlåne dem igen til landbefolkningen"*. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, i: Claus Bjørn (red.) Dansk mejeribrug 1882-2000, s. 11-171. 1982, s. 97.
14. O. Blinkenberg Nielsen: De danske Sognesparekasser 1865-1914, 1950, s. 11.
15. Jf. sst., s. 13.
16. Fridlev Skrubbeltang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958, 1959, s. 23.
17. Hans Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, 1917, s. 527.
18. Claus Bjørn: Landbruget 1810-1830 - organisationer og faglig debat, i: Det danske landbrugs historie, bd. 3, s. 56-63, 1988, s. 60.
19. N. Heyman i sst., s. 351.
20. Se f.eks. Skrubbeltang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse, s. 7-8, samt Blinkenberg Nielsen: De danske Sognesparekasser, s. 15.
21. Hans Jørgen Winther Jensen: Landboforeningernes forløbere og bondebruget. Landboforeninger i 200 år, 1993, s. 87.
22. Jf. Henrik Dethlefsen: Indledning, i: H. Dethlefsen og E. Helmer Pedersen (red.) Landboforeningerne og fællesskabet. Landboforeninger i 200 år, s. 9-26, 1993, s. 14.
23. Dele af dette afsnit forekommer i mere komprimeret form i Gunnar Lind Haase Svendsen: Social kapital og den danske andelsmejeribevegelse, Økonomi og Politik, nr. 1, 73. årgang, 2000, s. 40-44. Hvad angår det kildemateriale, afsnittet baserer sig på, står jeg i stor gæld til historiker Claus Bjørn.
24. Interessen for fællesmejerier rækker helt tilbage til 1852, hvor et medlem af landhusholdningsselskabet, proprietær David til Rungstedlund, skrev et åbent brev til landhusholdningsselskabet vedrørende *"Anlæg af fælles Meierier paa Landet"*. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, s. 116 ff.
25. Sst., s. 126. I Svendborg Avis skrev Jens Therkelsen i 1929 en artikel, der giver et godt stemningsbillede af tiden omkring oprettelsen af andelsmejerier i Lunde sogn på Fyn. Han begynder på følgende måde: *"Det var en mærkelig tid sidst i 1870'erne og 80'erne. Da skete der noget indenfor det danske landbrug. Der brød en mægtig bevægelse frem. Spørger vi de gamle nu, siger de, at det kom som en storm. Der var et nødvendigheds præg over det. Der skulle flere penge til end kornsalg kunne give, og så begyndte driftige mænd at oprette fællesmejerier, og*

de skummede godt, og andelstanken brød frem - man ville selv have hånd i hanke med produktionen. Andelsmejerierne skød op over det ganske land; tit vel på de gamle fællesmejeriers grund". Jens Therkelsen: Lidt om vore andelsmejeriers forhistorie i Lunde sogn, Svendborg Avis, 7.12. 1929, <http://www.historie.syd-fyn.dk/landbrug/jt00.htm>, s. 1.

26. Niels Kristensen "Pedersborg": Niels Kristensen "Pedersborg"s beretning, i: Manøe-Hansen (red.) Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, s. 11-18, 1972 [1901], s. 13.

27. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 112, 552, 561.

28. Sst., s. 119.

29. Niels Kristensen: Kristensen "Pedersborg"s beretning, s. 17.

30. Sst., s. 14.

31. J. Stilling-Andersen: J. Stilling-Andersens beretning, i: Manøe-Hansen (red.): Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, s. 18-22, 1972 [1932], s. 21-22.

32. Fridlev Skrubbeltrang: Da står en ny Tids Bonde. Landbrug og Landbokaar siden 1860erne, 1948, s. 119.

33. Andelsmejeriet "Hjedding", i: Manøe-Hansen (red.) Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, s.32-36., 1972 [1882], s.

34. Fridlev Skrubbeltrang: Da står en ny Tids Bonde, s. 119.

35. Andelsmejeriet "Hjedding", s. 32. Claus Bjørn har i kraft af et stort kildemateriale på overbevisende måde vist, hvorledes andelsmejerierne først og fremmest oprettedes ud fra initiativtagernes egeninteresse - ja, at denne ligefrem er hovedårsagen til deres succes. Om Hjedding skriver han bl.a.: "Mændene bag oprettelsen af andelsmejeriet i Hjedding i 1882 var som landbrugere selv engageret i det planlagte mejeris trivsel for herigennem at fremme deres egen personlige økonomi". Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 100.

36. Kristensen: Kristensen "Pedersborg"s beretning, s. 13.

37. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 116.

38. "Trust lubricates society". Robert Putnam :The Prosperous Community. Social Capital and Public Life, The American Prospect, no. 13, Spring 1993, <http://epn.org/prospect/13/13putn.html>, s. 2. Se også Svendsen og Svendsen: Measuring Social Capital, s. 72.

39. "Hvor Samarbejdet oprettes mellem en Kreds af Mennesker, der kender hinanden og hinandens Forhold, vil det solidariske Ansvar være en naturlig Ordning. Hvor derimod Medlemskredsen er meget stor, og man ikke kender hinanden, som i Byerne, er det forstaaeligt, at det solidariske Ansvar ængster dem, der har noget at tabe". J.Th. Arnfred: Dansk Andelsbevægelse, i: A. Axelsen Drejer (red.) Den danske Andelsbevægelse, kap. 2, s. 22-32, 1943, s. 28. Noget lignende skriver Claus Bjørn med henvisning til Matiassen (1959):"Da andelsmejeriernes deltagertal var naturligt begrænset og rekrutteret indenfor et mindre og lokalt sammenhørende område, må man (...) formodes at have haft et udstrakt kendskab til hinanden, og det solidariske ansvar forekom derfor at være en velegnet form til løsning af fælles økonomiske opgaver". Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 96.

40. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 104.

41. Sst., s. 108.

42. De sjællandske mejerier havde en stærkere repræsentation af mindre landbrugere end i Jylland, hvor gårdmændene næsten var altdominerende i de første bestyrelser (Claus Bjørn 1982, s. 102).

43. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 72ff.

44. Sst., s. 101.

45. Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 35-36.

46. Fridlev Skrubbeltrang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse, s. 8.

47. Ove Korsgård: Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år, 1997, s. 197.

48. Rasmus Nielsen: Mejeribestyrelser Torben Nielsen, Gislev, avisnekrolog, 1998 [1923], <http://www.historie.syd-fyn.dk/historie/Landbrug/Mejeri8.htm>, s. 1.

49. Claus Njærn: Dansk mejeribrug, s. 55.

50. Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund, s. 60ff.

51. K. K. Tange: Mejeribestyrelser og højskoleforstander Kristen Kristensen Tange, Rudkøbing. Levnedbeskrivelse i Rudkøbing byhistoriske Arkiv: <http://www.historie.syd-fyn.dk/politik/pol9.htm>, s. 1-2.

52. Margrethe Balle-Petersen: Guds folk i Danmark, s. 83.

53. Klaus Berntsen: Erindringer I: Erindringer fra Barndom og Ungdom, 1925, s. 99. Se også Balle-Petersen: Guds folk i Danmark, s. 83.

54. E. Jespersen: Andelsmejeriet "Sørvad" 1888-1938. Bidrag til vort Landbrugs Historie i Vestjylland, 1938, s. 18-19.

55. Henning Ringgaard Lauridsen: Det religiøse-kulturelle liv i stationsbyerne. Stationsbyprojektet: Foreløbig rapport om delprojekt, 1980, s. 25.

56. Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 177.

-
57. Om det fiskekompagni, der samledes omkring det i 1925 stiftede skibsforsikringsselskab Union, hedder det bl.a.: *"Det var ingen tilfældighed, at netop Unions 17 stiftere fandt sammen om at danne deres egen forsikringsforening. Dybt forankret i kristendommen havde de fælles omgangskreds og interesser, og fra vidnesbyrd og samvær i missionshuset kendte de hinandens personlige stillingtagen, vidste, hvad der var sandhed og ret og nød hinandens tillid til fulde"*. A. Hjorth Rasmussen: Søndagsbådene. Skibsforsikringsforeningen Union 1924-74, 1974, s. 11. Forsikringsforeningen var del af et større indremissionsk foreningsnetværk, der også indbefattede Indenlandsk sømandsmission, Fællesskab i Broderkredsen på Havet samt Indkøbsforeningen Godthåb.
58. J. Christensen: Den nye landbokultur, i: Det danske landbrugs historie, bd. 3, 1810-1914, s. 383-410, 1988, s. 405.
59. Ove Korsgaard: Andelsbøndernes gymnastik mellem almuens leg og borgerskabets sport, 1986, s. 43.
71. Jf. sst., s. 50 og 60.
61. Margrethe Balle-Petersen: Foreningstiden, Arv og Eje, s. 43-68, 1976, s. 44.
62. *"Andelsmejerierne fik (...) tilslutning fra næsten alle landbrugere i de vestjyske sogne. Andelsbevægelsen blev dermed en samlende sag på tværs af de sociale, politiske og religiøse skel, der måtte været til stede i de enkelte lokalsamfund [ved] at fremme et snævert økonomisk interessefællesskab (...) Omkring århundredeskiftet var Indre Mission blevet en betydelig og kulturel faktor i Vestjylland (...) Markant i deres tilværelsesforståelse stod nu det dogme, at religionen måtte være både kendelig og absolut overordnet i alle hverdagslivets forhold. Resultatet blev, at de (...) i en række vestjyske sogne tilsidesatte alle hensyn for at opbygge et autonomt fællesskab. De dannede deres egne søndagshvilemejerier og religiøse fiskerikompanier, stiftede kristelige sygeplejeforeninger og missionske brugsforeninger (...) men missionsfolkene provokerende skridt eksempelvis på mejeriområdet betød samtidig en stærkere polarisering i sognene"*. Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 168-169.
63. Harry Haue: Mejerikrigen, Fortid og nutid, bd. XXVII, s. 359-390, 1977-78, s. 364.
64. Margrethe Balle-Petersen refererer til en beretning fra Skanderup i Lunderskov kommune, hvor der blev bygget et søndagsmejeri i midten af 1890'erne. I citatet fremstår de indremissionskes dilemma i et klart lys: *"Det blev de hellige Gaardmænd magtpaaliggende at faa Mejeriet standset om Søndagen; men Befolkningen kunde ikke enes om det, og Resultatet blev, at de skiltes. Der blev saa bygget et nyt Mejeri, men det var med megen Bekymring, mange gik med til det. Det var i den daarlige Landbrugstid, og Pengene var små. To Mejerier blev dyrere i Drift end eet. En Mand sagde: "Ja, arbejde om Søndagen kan vi ikke. Faa det til at gaa med mindre Indtægt kan vi heller ikke. Vi er vant til at faa Renterne til December Termin af Mejerioverskuddet - Efterbetalingen -, og der bliver intet Overskud mere. Overtræde Guds Bud kan vi imidlertid ikke. Vore Venner gaar den Vej, at lade Gud raade for Fremtiden. Det maa Han ogsaa for os"*. Dall 1948 i Balle-Petersen: Guds folk i Danmark, s. 93.
65. Harry Haue: Mejerikrigen, s. 377.
66. Sst., s. 375-76.
67. Sst., s. 377.
68. Olesen 1958 i Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 165-66. Flere steder, og her især i stationsbyerne, måtte man simpelthen efterligne grundtvigianerne for at være i stand til at reproducere gruppen. Se f.eks. Lauridsen: Det religiøse-kulturelle liv, s. 20.
69. *"Fælles for de 11 sogne var den oftest skarpe opdeling af beboerne i hhv. Indre Mission og den grundtvigske valgmenighed. Polariseringen fortsatte udover områder som kirke og mejeri ved oprettelse af friskoler, forsamlingshuse, missionshuse, afholdshoteller, ja, undertiden kunne de åndeligt uforenelige grupper heller ikke enes om samme brugsforening eller hesteforsikring."* Harry Haue: Mejerikrigen, s. 377.